

RECENSIES

ingelicht. De lezer wordt volkomen overtuigd van de noodzaak en onmisbaarheid van dit specialisme, daar bepaalde problemen slechts dankzij deze kennis zijn op te lossen; bijvoorbeeld de benadering van spiritualistische stromingen (hoofdstuk V, 'Het Huis der Liefde en zijn publicaties'. Hier voor het eerst gedrukt), weggedrukt in 'ondergrondse' en verborgenheid, waarvan de publicaties hoogst zeldzaam zijn en vaak alleen voor ingewijden bestemd. Jarenlang geduld en aandacht voor auctie-catalogi en de inhoud ook van particuliere bibliotheken zijn nodig, opdat licht zal schijnen over vermoede, maar nog niet aan te tonen samenhangen. Een eenvoudige noot, bijvoorbeeld 81, n. 6 en 82, n. 7, luidend 'dit werk berust thans in ...'. is dan de omschrijving voor een aangewezen verband of voor de concretisering van een 'bibliografisch spook' (59). De vasthoudende jager heeft zijn prooi geschoten.

De vraag 'welke lettertypen worden gebruikt voor welke boeken' wordt ontdaan van louter esthetisch oordeel, maar brengt de lezer naar de invloed van opkomend nationaal gevoel, naar godsdienstig-propagandistische en paedagogische overwegingen (hoofdstuk I, waarop het slothoofdstuk VII 'Typografische schrijfboeken. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de civilité-letter' toepassing en uitbreiding geeft). Zo waaiert ook de behandeling van boeken, die invloed hadden op de uitbeelding van nationale feesten en op nieuwe bouwstijlen (hoofdstuk III, 'Pieter Coecke en zijn boeken over architectuur') evenals formuleringen in pamfletten en staat stukken (hoofdstuk VI 'De Blijde Inkomste en de opstand tegen Philips II') uit naar algemene problemen, die de historicus meestal van heel andere zijde tegenkomt. 'Uit de wereld van het Boek', maar ook: uit het boek in de wereld.

De vele illustraties (40) van heel goede kwaliteit ondersteunen de tekst voortreffelijk. De schrijver komt de lezer ook tegemoet door de verschillende Latijnse of Franse citaten te vertalen, al gaat hij wat te ver door soms een citaat (bijvoorbeeld van G. Brandt, 888) naar spelling of (121) naar zinsbouw wat glad te strijken. Is de verbazing over 'de onbegrijpelijke roem' der neolatijnse dichters (17) niet bezig te verkeren in verbazing over het negentiende-eeuwse en latere onbegrip voor die roem? Ik ben er ook nog niet zo zeker van, dat (115) 'Erasmus geen historische beschouwingen houdt'. De zin wordt door de schrijver in staatsrechtelijk verband gebruikt, maar Erasmus' aanpak is in de regel ook van een historische zienswijze zo doortrokken, dat er een relativerende invloed van uitging en matiging van opwinding over dogmatische kwesties; een invloed die dienstig had kunnen zijn bij de behandeling van 'Het Huis der Liefde' (87).

Het is een gelukkige zaak, dat in de titel een 'I' vermeld staat, zodat het misschien overbodig kan zijn om te vragen naar een index van persoonsnamen, ook uit de rijkdom der noten, die, evenals de hoofdstukken zelf, zijn bijgewerkt. Liefde voor het boek heeft schrijver en uitgever verenigd; de gebruiker van dit boek - een deel van een reeks (zie omslag) - zal door een register greeder grijpen naar de rijke en veelzijdige inhoud.

E. H. Waterbolk

B. L. Meulenbroek, ed., *De Dichtwerken van Hugo Grotius*, I, 2, IB (Assen: Van Gorcum, 1973, 356 blz.).

Nadat in 1972 de tekstband van het tweede deel van Grotius' *Dichtwerken* was verschenen - in dit tijdschrift kort besproken in de eerste aflevering van deel LXXXIX (1974) 171-173 - verscheen in 1973 de daarbij behorende band met commentaar en registers, volgens de

gebruikte nummering: serie I (oorspronkelijke dichtwerken), deel 2, pars 1, band B (toelichting). Deze band bevat dus de toelichting op enkele vroege *bruiloftsverzen* (1595 en 1600), de *Ode ad Henricum-Fredericum Nassauium* (1595), de *Silva ad Cuchlinum* (1595), het *Scutum Auriacum* (1597), de *Pontifexgedichten* (1598) en de *Mirabilia* (1600). Terwijl band A de tekst in facsimile van de 'editio princeps' met een Nederlandse vertaling bevat, geeft de uitgever in band B een in het Nederlands gesteld commentaar op de tekst. Een viertal registers sluit deze band af: een lijst van geraadpleegde werken, een lijst van aangehaalde bijbelboeken met afkortingen, een lijst van aangehaalde werken van klassieke en oudchristelijke schrijvers met afkortingen, een zeer uitvoerig en overzichtelijk register van eigennamen, boektitels en aardrijkskundige namen. Deze registers verwijzen naar de banden A en B van dit pars.

Men dient deze band met commentaar steeds te gebruiken naast de Nederlandse vertaling in de tekstband, want in de bedoeling van de uitgever bevat de vertaling reeds een gedeelte van het commentaar. De keuze van een bepaalde vertaling toont immers reeds aan, hoe de uitgever de oorspronkelijke tekst leest en interpreteert. In het commentaar worden dan namen, historische gebeurtenissen, boektitels en begrippen thuisgebracht, terwijl er bijzonder veel aandacht wordt besteed aan het eigen literaire taalgebruik van de jonge dichter Grotius. Stijlfiguren worden benoemd, citaten uit klassieke en oudchristelijke werken worden als zodanig aangegeven, woorden die enigszins afwijken van het strikt klassieke Latijn worden besproken en geduïd. Op deze wijze wordt de gebruiker van deze uitgave geleidelijk binnengevoerd in het dichtelijk taalgebruik van Grotius en daarbij wordt op de allereerste plaats bijzonder overvloedig aangegeven, hoe de dichter de klassieke erfenis in zijn eigen werk benutte en integreerde.

Het is hier niet de plaats voor een uitvoerige recensie, maar één vraag, die zich bij lezing opdringt, mag toch wel aan de orde gesteld worden. Die vraag, dit moet direct worden toegegeven, is echter gemakkelijker te stellen dan te beantwoorden. Die vraag betreft namelijk de nog veel te weinig bestudeerde kwestie van het eigen Latijnse taalgebruik der humanisten van de zestiende en zeventiende eeuw. Het is bekend, dat juist op dit punt de meningen der humanisten zelf sterk varieerden. De strijd tussen 'Ciceronianen' en 'Anticiceronianen' loopt als een rode draad door de geschiedenis der Neolatijnse letteren heen en de literatuur over dit onderwerp uit de periode van het humanisme zelf toont overtuigend aan, dat het eenvoudig onmogelijk is om te spreken van een uniform taalgebruik bij de Latijn schrijvende humanisten. Met name bij de humanisten in de Noordelijke Nederlanden treft men weinig auteurs aan, die zich bij het gebruik van het Latijn absoluut beperken tot het taalgebruik van Cicero en diens tijdgenoten. In navolging van Erasmus gebruiken deze humanisten archaische woorden en uitdrukkingen en putten zij evenzeer uit de postklassieke, met name de oudchristelijke literatuur, terwijl ook nog later ontstaan taalgebruik bij enkele humanisten niet zonder meer wordt afgewezen. Voor de interpretatie van de teksten van een dichter als Grotius kan men zich dus niet beperken tot de klassieke auteurs, maar zal men evenzeer oudere en latere teksten als bronnen moeten opsporen.

Nu moet hier direct aan worden toegevoegd, dat de uitgever van Grotius' gedichten dit ook heeft gedaan voor wat betreft de archaische en oudchristelijke literatuur. Ook wordt regelmatig verwezen naar ander werk van Grotius zelf. Wat echter niet of weinig gebeurt - en misschien is dat ook niet mogelijk in een uitgave als deze - is het verwijzen naar literatuur en vooral naar standaardwerken uit de zestiende en zeventiende eeuw, met name veel gebruikte lexica en woordenboeken van befaamde auteurs. Toch treft men juist daarin de neerslag aan van een op een aantal punten bereikte 'sensus communis'. Vooral de sema-

RECENSIES

siologische ontwikkeling van bepaalde, bij humanisten veel gebruikte woorden en uitdrukkingen kan daar gevonden worden, waarbij dan ook vaak wordt aangegeven hoe men een bepaald woordgebruik afleidde uit het klassieke woordgebruik en in een reeks citaten toonde hoe de bedoelde ontwikkeling zich had toegedragen in de ogen der humanisten. Een tweetal voorbeelden, ontleend aan de vertaling van en het commentaar bij de *Silva ad Cuchlinum*, moge dit illustreren.

De vertaling van de term 'Silva' door 'Wildzang' wordt op pagina 32 en 33 toegelicht. Daarbij wordt echter maar één maal verwezen naar een tijdgenoot van Grotius, namelijk Gerardus Joannes Vossius, en dan nog alleen naar een brief van deze humanist aan Grotius. Waarom hier echter niet verwezen naar een standaardwerk van diezelfde Vossius, namelijk diens *Institutiones Poeticae*, waarvan het laatste hoofdstuk van het derde boek geheel gewijd is aan dit onderwerp? (*Opera Omnia*, III, 166-167) In dit werk, verschenen in 1647, vatte Vossius nog eens alles samen wat de humanisten van de zestiende en zeventiende eeuw op het gebied van de poëtica en met name op dat van de dichtvormen hadden herontdekt en geschreven. Daar kan men ook lezen, op welke bronnen - klassieke, postklassieke en eigentijdse - humanisten als Grotius zich beriepen.

Een ander voorbeeld is te vinden in het slot van het gedicht, waar Cuchlinus, de nieuwe regent van het Leidse Statencollege, wordt toegesproken en wordt geprezen als theoloog, onder andere met de volgende versregel: 'praeque ferens semper magnis corda aemula divis', vertaald: 'Gij geeft steeds blij van een hart, dat de grote hemelgoden wil gelijken'. De vertaling van 'divi' door 'hemelgoden' wordt dan verdedigd met een beroep op enkele citaten uit de klassieke literatuur, maar de uitgever gaat voorbij aan het feit, dat nu juist het woord 'divus' door de humanisten vaak in een heel andere betekenis werd gebruikt. Erasmus gebruikte het woord zowel substantief als adjectief voor heiligen en in het bijzonder voor grote kerkvaders ('divorum cultus superstitiosi', 'divus Augustinus'). Een enkele blik in het grote register op de Leidse editie (1703) van zijn *Opera Omnia* maakt dit al duidelijk. En wie een werk uit een iets latere periode wenst te raadplegen, kan weer terecht bij boven genoemde Vossius. In zijn *De vitiis sermonis et glossematis latino-barbaris libri novem*, verschenen in 1645 en eveneens een veel gebruikt standaardwerk waarin heel de humanistenkennis op dit gebied is samengevat, gaat Vossius uitvoerig in op het gebruik van het woord 'divus' voor 'sanctus' en hij eindigt zijn uiteenzetting (*Opera Omnia*, II, 45-46) door met instemming Ludovicus Vives te citeren: 'Illi celebrarunt et cecinerunt divos suos; canamus nos nostros. Divos voco Deum et angelos, tum illos qui caelestem in terris vitam expresserunt'. Zelfs voor hervormde humanisten een aanvaardbare uitdrukking.

Dit tweetal voorbeelden, dat zonder moeite uitgebreid zou kunnen worden, moge volstaan om aan te tonen, dat naast de bronnen door de uitgever voor zijn commentaar benut, ook en juist contemporaine bronnen soms belangrijke gegevens bevatten voor het verstaan en interpreteren van de zeventiende eeuwse Neolatijnse literatuur. De vraag die hiermee aan de orde is gesteld, is echter niet bedoeld als een vorm van kritiek op het hier besproken werk, maar is een vraag van meer algemene aard. Het schrijven van een commentaar blijft altijd een kwestie van kiezen en van het leggen van accenten. Iedereen kiest anders en iedereen legt andere accenten. De uitgever van Grotius' dichtwerken heeft zijn keuze gemaakt en het resultaat is een editie, die in zeer veel opzichten uitstekend aan het doel beantwoordt. Het moeilijk toegankelijke dichtwerk van Grotius wordt toegankelijk gemaakt. Mogelijk kunnen later anderen verder speuren en daarbij dankbaar gebruik maken van de nu definitief geopende toegangspoort.

C. S. M. Rademaker

J. L. Price, *Culture and Society in the Dutch Republic during the 17th Century* (Londen: B. T. Batsford, 1974, 260 blz., £ 6.50).

Vooropgezet: dit is een goed boek en bijgevolg zou men het, juist zoals alle andere goede boeken, de mijne, de uwe en die van Jan Klaassen, toch altijd nog weer net iets beter willen hebben, al heeft natuurlijk daaromtrent ieder onzer weer zijn eigen ideeën, terwijl bij boekbesprekingen democratisering niet zeer wel voor verwezenlijking vatbaar lijkt. Dus nog maar weer eens een paar beschouwingen van een eenling.

Schrijvend voor een hem uiteraard welvertrouwd Engelstalig publiek, gaat Price uit van het bekende, de Hollandse schilderschool. Afgezien daarvan of het 'huishouden van Jan Steen' al dan niet de meest gelukkigste keuze is om op de omslag te prijken, de bedoeling met dit boek is aan de talloze beschouwers, die in tal van musea in alle 's Heren landen 'in effigie' met deze 'Dutchmen' uit de zeventiende eeuw vertrouwd zijn geraakt, mitsgaders met de landschappen, kerkinterieurs en genrestukjes, die zij aan de muur hadden hangen, nu ook eens uiteen te zetten hoe die mensen, als individuen en als collectiviteit, de hun toegemeten spanne tijds in het ondermaanse doorbrachten, wat zij nog verder deden dan zich laten uitschilderen en schilderijen aan de muur hangen.

Dit alles dan in ruim verband genomen; pas op een eerste hoofdstuk, 'The Dutch Republic and Europe', volgt als nummer twee dezelfde 'Republic and its Internal Tensions' met onder andere een uiteenzetting van staatsinstellingen en partijverhoudingen, die ik niet aarzel in haar beknoptheid bijzonder geslaagd te noemen, ook al heb ik naar aanleiding van dit hoofdstuk met de auteur 'a bone to pick', die ik tot het laatst wil bewaren. Juist zoals trouwens reeds onder deze 'internal tensions' komt dan verder onder het hoofd 'Economic Expansion and Commercial Dominance in Europe', behalve uiteraard de macro-economie, ook de dagelijkse boterham van de familie Steen en haar burenen ter sprake, misschien niet helemaal zo drastisch tot calorieën herleid als de quantificeerders 'à outrance' het wel zouden willen, maar voor een boek zoals dit toch zeer verhelderend. Dat ook de bij voorbaat als bekend veronderstelde schilders zelf een lijvig hoofdstuk toebedeeld hebben gekregen - met de aan Hoogewerff herinnerende ondertitel 'the Artist as Craftsman' - spreekt wel vanzelf, maar, en dat is juist zo bijzonder aardig, daarvóór heeft schrijver onder de rake titel 'The Poet as Artist' ten behoeve van zijn Nederlands-onkundige lezers - en daarmee mag en moet een buitenlandse uitgever natuurlijk rekening houden - een hoofdstuk ingelast, waarin die lezers wordt uiteengezet hoe aan die picturale rijkdom ook een literaire gepaard ging. Maar mogen wij hopen dat vóór hij een tweede uitgave fiateert, Price nog eens 'Van d'ure dat ick waeck' en, om alleen die twee te noemen, 'Noch eens September, en noch eens die vierde dach' tot zich laat doordringen, alvorens nogmaals Constantijn Huygens in één pot dichtert nat te dompelen met Jacob Cats? En al kan ik er inkomen dat Aitzema's compositie, of liever gezegd de maar al te frequente absentie daarvan iemand ertoe kan brengen zijn oeuvre 'formless' te noemen, dat hij een 'undistinguished Dutch' zou hebben geschreven geldt voor mij als anathema; trouwens, hoe zou zo'n lintworm van een boek dan 'far from dull' hebben kunnen uitvallen? Dat vóór het onvermijdelijke 'Decline' ook een hoofdstuk 'The Fruits of Tolerance' niet ontbreekt, spreekt wel vanzelf.

Ook nog met die aanvulling 'and society' doet alleen alreeds de titel van dit boek ons onmiddellijk denken aan een illustere voorganger, die dan ook door de schrijver zelf welbewust als nummer één in zijn bibliografie wordt genoemd, en zo in enig, dan wil ik in dit opzicht aan Price de tol van mijn bewondering niet onthouden. Huizinga's perfect geslepen juweel blijft onovertroffen, maar moet dat met zich meebrengen dat, stellig tegen 's